

Korte bijdragen

FAMILIE EN MACHT: BRONNENSTUDIE OVER DE BRABANTSE BERTHOUS

Godfried Croenen, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003, 475 p., ill.)

De Brabantse middeleeuwse adelsgeschiedenis stond tot voor kort in de schaduw van de Vlaamse. Met name de Vlaamse adel vóór 1300 is door Warlop met ontmoedigende grondigheid geanalyseerd.¹ Over de Brabantse adelsgenealogie valt nog een tweede schaduw: die van de zeventiende-eeuwse coryfeeën Miraeus en Butkens. Met name de fantasieën van de laatste hebben veel onderzoekers parten gespeeld.² Voor Noord-Brabant getuigt onder meer het kritisch-genealogische proefschrift van Coldewey over de heren van Kuyc van deze problemen. Coldeweij's beschrijving van de opkomst en ondergang van dit geslacht wordt bovendien sterk beperkt door het ontbreken van een familiearchief.³ De Belgische mediëvist Godfried Croenen kon voor zijn proefschrift over de Berthouts daarentegen putten uit het 'eigen archief dat van de familie bewaard is' (p. 19). Dit is een verzameling charters van de Berthouts in het Rijksarchief te Antwerpen, waarvan Croenen inmiddels een editie heeft voltooid.⁴ Hij werkt nu bij de Universiteit van Liverpool onder meer aan het Jean Froissart Project.

Croenen is in tenminste één opzicht

schatplichtig aan Coldewey: in zijn belichting van het 'internationale' of 'interregionale' karakter van de vol- en laatmiddeleeuwse adel. Coldewey beschrijft de heren van Kuyc 'op zijn Jappe Alberts' als 'dynasten', waarmee hij in eerste aanleg rijksgraven of edelen bedoelt met een 'landsheerlijk territorium van interregionale betekenis' dat ook voor de latere historie van belang is. De 'verwantschapsbetrekkingen met andere *nobiles*' en de Kuycse activiteiten in en buiten Brabant zijn de feitelijke kern van Coldeweij's onderzoek.⁵ Hij doet daarvan nogal fragmentarisch verslag, zoals Brokken in een recensie opmerkt: door alle verschillende contexten (bij Jan I van Kuyc de rooms-koning, Keulen, Utrecht, Brabant, Engeland, Holland, Vlaanderen, Gelre enzovoorts) geheel los van elkaar te behandelen, ontstaat geen 'verrijking van de historiografie' maar 'hooguit een naslagwerk'.⁶ Coldewey's proefschrift is desondanks productief gebleken. Vooral het hoofdstuk over de politicus en diplomaat Jan I van Kuyc (vermeld 1254-1308) heeft de geschiedschrijving over de dertiende eeuw, met name rondom Floris V van Holland, geïnspireerd.⁷ In genealogische, maar ook in historische kringen doen nog steeds Coldeweij's intelligente speculaties over de oudste generaties Van Kuyc opgeld – niet altijd terecht, zoals ik onlangs heb beargumenteerd.⁸ Te vaak valt Coldewey nog terug op Butkens of noemt hij, bijvoorbeeld bij de veertiende-eeuwse Katherina Berthout (volgens Coldewey gehuwd met heer Jan III van Kuyc, vermeld 1316-1357) in het geheel geen bron.⁹ Croenen vond dit echtpaar terug

in het manboek van hertog Jan III van Brabant (p. 378).

In Croenens dissertatie, evenals in die van Coldewey, is de genealogie naar een bijlage verwezen. Anders dan Coldewey werkt Croenen *alle* takken uit tot een prosopografische parenteel. In eerdere publicaties heeft Croenen ook al enige misvattingen over de Berthouts uit de weg geruimd, met name over de tak Helmond.¹⁰ Croenen thematiseert in de overige ruim driehonderd bladzijden van *Familie en macht* de familiegeschiedenis tot vier hoofdstukken: ‘Familieleden en verwanten’, ‘Patrimonium, landelijk bezit en inkomsten’, ‘Dienaars, ambtenaars en leenmannen’ en ‘Mechanismen en technieken van machtsverwerving en machtsverdeling’. In mijn bespreking zal ik twee vragen onderzoeken. Leidt deze strakke thematisering tot werkelijke verrijking van de historiografie? En maakt Croenen zijn belofte waar dat zijn oorkonden de lezer een ‘interessante en gedetailleerde kijk’ geven op de ‘interne keuken’ van de familie (p. 19)?

‘Familieleden en verwanten’ begint met een samenvatting van de resultaten uit het prosopografisch onderzoek en plaatst deze vervolgens in het kader van de middeleeuwse opvattingen van verwantschap en de uiting daarvan in naamgeving en heraldiek. De Berthouts stamden in vrouwelijke lijn uit de heren van Grimbergen, die vanaf 1096 in oorkonden optreden en van 1142-1159 tegen de Brabantse hertogen streden. Croenen noemt kort de mogelijke verwantschap van Wouter I Berthout (gehuwd met Margareta van Grimbergen) met de heren van Ranst en van Eine. Zijn betoog over deze vroegste generaties is niet consequent. Op pagina 31 schrijft hij: ‘het precieze familieverband tussen Wouter I Bertout en [het

huis] van Eine komt uit de bronnen niet naar voren’, op pagina 51 daarentegen: ‘Hierboven is aangetoond dat Wouter I Berthout langs vaderskant verwant was aan de Vlaamse familie Van Eine.’ In de tussenliggende bladzijden stipt Croenen enige epistemologisch zwakke plekken aan van het onderzoek naar middeleeuwse verwantschapsgroepen (met name de methoden van Warlop en Duby), maar de beloofde ‘aanvullingen op [...] Van Boelare, Van Eine en Van Zottegem’ (p. 43, noot 76) zijn onvindbaar.

De bewijskracht van de overeenkomst tussen de zegels van Ranst (van Berchem) en Berthout (van Berlaar) voor een gemeenschappelijke afstamming krijgt een kritische en zakelijke bespreking in een noot op pagina 30, maar het stuk over ‘Heraldiek en verwantschap’ (p. 66-74) blijft steken in een algemene inleiding over middeleeuwse heraldiek zonder de voorzet van pagina 30 methodologisch uit te werken. Croenen laat het bij de waarneming dat het wapen Berthout ook door ‘andere families’ is overgenomen ‘als onderdeel van hun eigen wapen’. Als voorbeeld noemt hij weer de familie Van Ranst, die echter geen schildhoofd of (vrij)kwartier Berthout maar juist ‘een identiek wapen als de Berlaarse Berthouts’ voerden. Ook dit laatste kwam meer voor. Met name de Mechelse schepenzegels in het naslagwerk van De Raadt wekken de indruk dat het wapen van de heren van Mechelen (de oudste tak Berthout) ter plaatse als een soort groepslogo diende, net zoals de Leidse sleutels aanvankelijk veel Leidse schepenwapens sierden.¹¹ Met ‘familie’ bedoelt Croenen overigens (‘meestal gemakshalve’) een patrilineair geslacht (p. 47). De lezer mag dus ‘gemakshalve’ zelf uitzoeken wanneer wel en wanneer niet. Betreft ‘de familie Van Ranst’ alleen de heren

van Ranst of hun hele maagschap? Juist in de verhandelingen over naamgeving en heraldiek is op dit punt helderheid geboden. Worden kernbegrippen zoals ‘familie’ en ‘verwantschap’ impliciet bekend verondersteld of zijn ze het eigenlijke voorwerp van Croenens bewijsvoering? Dit klemmt met name omdat de enige samenhang in de gedeelten over verwantschap, naamgeving en heraldiek lijkt te zijn dat zij herhaaldelijk en categorisch naar elkaar verwijzen. Daardoor dreigen in het gunstigste geval doodlopende verwijzingen (zie het geval-Eine) en in het ongunstigste geval cirkelredeneringen.

Ook het onderwerp ‘naamgeving en vernoeming’ verdient een meer samenhangende behandeling. Het betreffende subhoofdstuk (p. 58-65) is nu voornamelijk een opsomming van vernoemingshypothesen, maar het meest intrigerende vraagstuk: het gebruik van het ‘juxtaponerend patroniem’ Berthout staat zonder verdere context op pagina 32. Een noot op pagina 28 somt voorbeelden op van de aanneming van dit patroniem door ‘families die niet verwant waren aan de heren van Mechelen’. Wat is hier bedoeld met ‘families’? En wat betekent ‘niet verwant’ hier precies? Zijn er bewijzen voor het ontbreken van een agnatische dan wel cognatische verwantschap? Croenen noemt ze niet. Over de vermoedelijke maagschap van een van de door hem gegeven voorbeelden (Jan Berthout, leenman van Holland, vermeld 1339-1342, verwant met het Leidse schepengeslacht Van Brabant) publiceerde J.F. Jacobs in 2001 een beknopt maar gedegen artikel dat ik in Croenens bibliografie mis.¹² De Van Brabants (*sic*) voerden een ander zegel dan de Berthouts, maar Jacobs maakt op grond van vernoemingen aannemelijk dat zij in vrouwelijke lijn afstamden van Jan Berthout. Het eerste

gedeelte van Coenens proefschrift biedt al met al een redelijk volledig overzicht van de historiografie van de middeleeuwse adel in de Lage Landen, maar door de verbrokkeldheid, de inconsequenties en het ontbreken van een eigen betoog vormt het geen werkelijke verrijking. Dit gedeelte is eerder een inleiding op, dan een discussie over de (overigens voortreffelijke) genealogische bijlage.

Een veel duidelijker lijn loopt door ‘Patrimonium, landelijk bezit en inkomsten’, met name dankzij de hier gevolgde narratieve strategie. Croenen spant zijn verhaal op tussen twee goed gedocumenteerde kernegebeurtenissen: de erfdeling met de familie Van Grimbergen in 1197 en het ‘succesverhaal’ van de Mechelse Floris Berthout († 1331), die zich opwerkte tot een van de machtigste edelen in Brabant. De Berlaarse Berthouts, in de vroege dertiende eeuw rijk geworden van de ontginningen in het Waverwoud, verarmden in de veertiende eeuw, tot ze nog slechts één schamele dorpsheerlijkheid bezaten. Na ingrijpen van de schatrijke Floris Berthout verwierf deze arme tak in 1314 van hertog Jan III de stadsheerlijkheid Helmond. Deze transactie raakt aan een van de kernvragen van Croenens onderzoek: het belang van verwantschap, niet alleen tussen de *pater familias* Floris en zijn arme neef, maar ook tussen Floris en de landsheer. De indruk dat ten tijde van het optreden van Floris in 1314 de Berthouts in feite een clan vormden, wordt door Croenen in strikte zin niet onderschreven. Van meer belang is dat de Mechelse tak vanaf de eerste helft van de dertiende eeuw optrad als leenheer van de jongere takken. De sleutelpositie die Floris in 1314 innam, dankte hij aan zijn maagschap in vrouwelijke lijn met de hertogen. In 1312 was hij uit die hoofde voogd over de minderjarige hertog Jan

III, wiens vertrouwensman hij ook daarna bleef. Dit verhaal wordt in grote lijnen verteld op de pagina's 136-142; de analyse vinden we echter pas in het hoofdstuk over 'Mechanismen en technieken van machtsverwerving en machtsverdeling' en het 'Algemeen besluit'. Net zoals in het hoofdstuk 'Familieleden en verwanten' leidt de strakke thematisering hier tot verbrokkeling, maar wie het 'Algemeen besluit' en het 'Besluit' aan het einde van het tweede en vierde hoofdstuk achtereen leest, krijgt niettemin een goed overzicht van de problematiek. De historische verrijking ligt hier mijns inziens in de toetsing van de bruikbaarheid van antropologische concepten zoals *clan*, *descent group* en *ego centered group* aan het historische bronnenmateriaal, dat Croenen voorbeeldig beheerst.

In het hoofdstuk 'Dienaars, ambtenaars en leenmannen' is vooral het gedeelte over de klerken en *notarii* van de voornaamste Berthouts belangwekkend, omdat het een diplomatisch 'kijkje in de keuken' van het ontstaan van het rijke familiearchief biedt. De summier beschrijving van de huishoudens van Lodewijk I en Floris Berthout biedt weinig nieuws en de zo mogelijk nog summierder prosopografie van enige leenmannen zou interessanter zijn wanneer er volledige leenrepertoria van de diverse leenkamers beschikbaar zouden zijn. De bedoeling van dit hoofdstuk blijft zo enigszins in de lucht zweven, maar als intermezzo (of als voorzet voor een grote afzonderlijke studie, niet van de familie, maar van de *familia* van middeleeuwse aristocraten?) is het aardig.

Het *pièce de résistance* van Croenens onderzoek is het hoofdstuk over machtsverwerving en -verdeling. De theoretische inleiding stelt weer enigszins teleur.

Croenen construeert zijn categorie 'macht' uit de klassieke trits Weber-Elias-Bourdieu, om vervolgens met een enkele verwijzing naar Schmidts *Om de eer van de familie* te beweren dat Bourdieus begrippenapparaat voor toegepast onderzoek vrijwel onbruikbaar is (p. 214). In zijn vierde hoofdstuk vlecht Croenen niettemin twee betooglijnen dooreen: een chronologische (verdeling, strijd, veruitlijking en monopolisering) en een thematische (patrimonium, politiek en sociaal prestige). In deze tweede lijn zie ik toch een pragmatische toepassing van Bourdieus veldtheorie van de elitevorming. Bourdieu beschouwt de maatschappij immers als een complexe verweving van verschillende 'velden' zoals het sociale, het culturele en het politieke. Wie door investeringen van objectieve en subjectieve middelen het meeste kapitaal verwerft binnen één veld, verovert de macht of hegemonie binnen dat veld.¹³ Macht is dan geen categorie *a priori*, maar de resultante van verschillende investeringen in het bewuste veld. In termen van objectieve en subjectieve middelen richt Croenens onderzoek naar de 'interne keuken' van de Berthouts zich vooral op de eerste. Het subjectieve leent zich blijkbaar minder voor Croenens aanpak, die in zijn behandeling van de bronnen vrijwel uitputtend is en in de operationaliseringsvindingrijk. Hij heeft een scherp oog voor het verband tussen de wisselende rechtscontexten waarbinnen de Berthouts bij de verdeling van hun erfgoed manoeuvreerden (met name de feodalisering) en de bezitsverhoudingen binnen de familie, in dit geval gerelateerd aan de verschuiving naar de primogenituur (p. 215-232). Zijn epistemologische kritiek van de verwantschapsvermeldingen in de oorkonden (p. 254-258) is zelfs essentieel. In termen van Bourdieu zou je

niettemin kunnen zeggen dat de ontwikkeling van de aristocratische *habitus* van de Berthouts in Croenens proefschrift vrijwel niet aan bod komt en bij gebrek aan meer intieme bronnen ook niet aan bod kan komen. Het is alsof je het verhaal van *The remains of the day* zou willen schrijven zonder het ‘keukenperspectief’ van de trouwe butler Stevens.¹⁴

Al met al is Croenens onderzoek, en dan met name het slothoofdstuk over machtsverwerving en -verdeling, een belangrijke aanwinst voor de ‘harde’ traditie binnen de middeleeuwse adelsgeschiedenis. *En passant* heeft Croenens de lat voor het genealogisch onderzoek van middeleeuwse families weer wat hoger gelegd – ook ten opzichte van het werk van Warlop. De theoretische inbedding is hier en daar echter summier en zelfs slordig en van de beloofde ‘interne keuken’ krijgen we weinig te zien. In termen van historische antropologie is Croenens belangrijkste bijdrage wellicht zijn behandeling van het verwantschapsonderzoek en de diverse epistemologische problemen daarvan. Ik heb nog een laatste punt van meer praktische kritiek. Wat zou het nuttig zijn geweest wanneer Croenens ons een kijk in zijn eigen ‘interne keuken’ had gegund door ook in dit boek alle vindplaatsen van zijn charters te geven. Nu moet de lezer het doen met een verwijzing naar het nog steeds niet verschenen oorkondenboek. De uitgever beroept zich op geldkrapte en de tegenvallende bewerkelijkheid van het register van het boek. De fout lijkt dus niet bij de bezorger te liggen, maar voor toekomstige auteurs ligt hier een wijze les: liever honderd rechtstreekse bronvermeldingen in de hand, dan één niet verschenen publicatie in de lucht.

Kees Kuiken

- ¹ E. Warlop, *The Flemish nobility before 1300* (4 dln.; Kortrijk, 1975-1976).
- ² A. Miraeus, *Opera diplomatica et historica*, J.F. Foppens, ed. (4 dln.; Brussel-Leuven, 1726-1734); Chr. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant* (4 dln.; 's-Gravenhage, 1724 [Antwerpen, 1641]). Zie over beiden bijv. N. Plomp, ‘De oudste generaties van het geslacht Van Lynden’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, LIII (1999) 154-160.
- ³ J.A. Coldewey, *De heren van Kuyc 1096-1400* (Tilburg, 1981) 6.
- ⁴ G. Croenens, ‘De oorkonden van de familie Berthout, 1215-1425’. Door financiële problemen bij de uitgever, de Koninklijke Commissie Geschiedenis van België, is de publicatie van dit werk voorlopig uitgesteld (www.kbr.be).
- ⁵ Coldewey, *Kuyc* 3-5.
- ⁶ H.M. Brokken, ‘Boekbespreking. J.A. Coldewey, *De Heren van Kuyc 1096-1400*’, *De Nederlandsche leeuw*, C (1983) 157-160.
- ⁷ D.E.H. de Boer, e.a., ed., *Wi Florens (Utrecht 1996)*; J.W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum, 1996).
- ⁸ K. Kuiken, “‘Na Unroch Godizo’: het taaië leven van een falsum”, *De Nederlandsche leeuw*, CXXI (2004) 238-256.
- ⁹ Coldewey, *De heren van Kuyc*, 76-177, 189, 233.
- ¹⁰ Besproken in J.A. Nota, ‘Aantekeningen op de genealogie der eerste heren van Helmond uit het huis Berthout’, *De Nederlandsche leeuw*, CXXI (2004) 189-191.
- ¹¹ Onder meer J.T. de Raadt, *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants* (4 dln.; Brussel, 1898-1901) 482; de Leidse schepenwapens in de download bij F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht* (Hilversum, 1988), zie www.verloren.nl. In Croenens bibliografie staat De Raadt, *Sceaux* overigens bij de secundaire literatuur in plaats van bij de uitgegeven bronnen.
- ¹² J.F. Jacobs, ‘Van Brabant (Leiden en Westland, 14e eeuw’, *De Nederlandsche Leeuw*, CXVIII (2001) 147-153. Volgens een Haarlems cartularium zegelde ‘Jan Barthoud’, van Scoten knape’ in 1310, maar zijn zegel is niet bewaard (Jacobs, ‘Van Brabant’, 151).
- ¹³ Zie bijvoorbeeld P. Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam, 1989).
- ¹⁴ K. Ishiguro, *The remains of the day* (Londen, 1989).